खंभवति ॥४॥ सयथासोम्यवयांसिवासोवृक्षंसंप्रतिष्ठंते। एवंहवैतत्सर्वंपरेआत्मनिसंप्रतिष्ठते । पृथिवीचपृथि
वीमात्राचापश्चापोमात्राचतेजश्चतेजोमात्राचवायुश्चवायुमात्राचाकाशश्चाकाशमात्राचचक्षुश्चद्रष्टव्यंचश्रो
त्रंचश्रोतव्यंचघ्राणंचघ्रातव्यंचरसनंचरसयितव्यंचत्वक्चस्पर्शयितव्यंचवाक्चवक्तव्यंचहस्तौचदातव्यंचपादौच
गंतव्यंचपायुश्चविसर्जयितव्यंचोपस्थश्चानंदयितव्यंचमनश्चमंतव्यंचबुद्धिश्चबोद्धव्यंचाहंकारश्चाहंकर्तव्यंच
चित्तंचचेतयितव्यंचतेजश्चविद्योतयितव्यंचप्राणश्चविधारयितव्यंच ॥५॥ एषहिद्रष्टास्प्रष्टाश्रोताघ्रातारसयि
तामंताबोद्धाकर्ताविज्ञानात्मापुरुषः। सयोहवैतदच्छायमशरीरमलोहितंशुभ्रमक्षरंवेदयतेयस्तुसोम्यससर्व
ज्ञःसर्वंभवति । तदेषश्लोकः। विज्ञानात्मासहदेवैश्चसर्वैःप्राणाभूतानिसंप्रतिष्ठंतियत्र । तदेतदक्षरंवेदयतेय
स्तुसोम्यससर्वज्ञःसर्वमेवाविवेशेति ॥६॥ प्र० ॥४॥ अथहैनंशैब्यःसत्यकामःपप्रच्छ । सयोहवैतद्भगवन्मनु
ष्येषुप्रायणांतमोंकारमभिध्यायीतकतमंवावसतेनलोकंजयतीति ॥१॥ तस्मैसहोवाच । एतद्वैसत्यकामप
रंचापरंचब्रह्मयदोंकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवायनेनैकतरमन्वेति । सयद्येकमात्रमभिध्यायीतसतेनैवसंवे
दितस्तूर्णमेवजगत्यामभिसंपद्यते । तमृचोमनुष्यलोकमुपनयंते । सतत्रतपसाब्रह्मचर्येणश्रद्धयासंपन्नोम

हिमानमनुभवति। अथयदिद्विमात्रेणमनसिसंपद्यतेसोंतरिक्षंयजुर्भिरुन्नीयतेसोमलोकंससोमलोकेविभूति
मनुभूयपुनरावर्तते । यःपुनरेतंत्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेणपरंपुरुषमभिध्यायीतसतेजसिसूर्येसंपन्नोयथा
पादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतेएवंहवैसपाप्मनाविनिर्मुक्तःससामभिरुन्नीयतेब्रह्मलोकं । सएतस्माज्जीवघनात्प
रात्परंपुरिशयंपुरुषमीक्षते ॥२॥ तदेतौश्लोकौभवतः। तिस्रोमात्रामृत्युमत्यःप्रयुक्ताअन्योन्यसक्ताअनविप्र
युक्ताः। क्रियासुबाह्याभ्यंतरमध्यमासुसम्यक्प्रयुक्तासुनकंपतेज्ञः। ऋग्भिरेतंयजुर्भिरंतरिक्षंसामभिर्यत्तत्क
वयोवेदयंते। तमोंकारेणैवायनेनान्वेतिविद्वान्यत्तच्छांतमजरममृतमभयंपरात्परंचेति ॥३॥ प्र० ॥५॥ अथ
हैनंसुकेशाभारद्वाजःपप्रच्छ। भगवन्हिरण्यनाभःकौसल्योराजपुत्रोमामुपेत्यैनंप्रश्नमपृच्छत। षोडशकलं
भारद्वाजपुरुषंवेत्थतंमह्यंब्रवीहीति। तमहंकुमारमब्रवंनाहमिमंवेदयद्यहमिममवेदिष्यंकथंतेनावक्ष्यमिति।
समूलोवाएषपरिशुष्यतियोनृतमभिवदति तस्मान्नार्हाम्यनृतंवक्तुं।सतूष्णींरथमारुह्यप्रवव्राज।तंत्वापृच्छामि
क्वासौपुरुषइति॥१॥ तस्मैसहोवाच। इहैवांतःशरीरेसोम्यसपुरुषोयस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीति।सईक्षां
चक्रेकस्मिन्वहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीति। सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखं

वायुर्ज्योतिरापःपृथिवींद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकालोकेषुनामच॥२॥यथेमानद्यःस्यंदमानाःस
मुद्रायणाःसमुद्रंप्राप्यास्तंगच्छंतिभिद्येतेतासांनामरूपेसमुद्रइत्येवंप्रोच्यतेएवमेवास्यपरिद्रष्टुरिमाःषोडशक
लाःपुरुषायणाःपुरुषंप्राप्यास्तंगच्छंतिभिद्येतेचासांनामरूपेपुरुषइत्येवंप्रोच्यते ।सएषोकलोमृतोभवति॥३॥
तदेषश्लोकः । अराइवरथनाभौकलायस्मिन्प्रतिष्ठिताः। तंवेद्यंपुरुषंवेदयथामावोमृत्युःपरिव्यथाइति । तान्हो
वाच । एतावदेवाहमेतत्परंब्रह्मवेदनातःपरमस्तीति। तेहितमर्चयंतस्त्वंहिनःपितायोस्माकमविद्यायाःपरंपा
रंतारयसीति । नमःपरमऋषिभ्योनमःपरमऋषिभ्यः ॥४॥प्र०॥६॥ इतिषट्प्रश्नोपनिषत्समाप्ता ॥ ॥
श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥ ॐ ॥ नमोभगवतेतस्मैप्राणादि
प्रभविष्णवे । अमंदानंदसांद्रायवासुदेवायवेधसे । प्रजानांपालनाद्विष्णुःप्रजापतिरितीरितः । सवायुंसूर्यना
मानंचंद्रनाम्नींसरस्वतीं । सूर्याचंद्रगतौदेवःससर्जपुरुषोत्तमः । तावाविश्यस्वयंविष्णुःसर्वसृष्टीःकरोत्यजः। अ
मूर्तस्थःसवायुस्तुमूर्तसंस्थासरस्वती । आदित्यस्थःसवायुस्तुप्राणानात्मनिसंनयेत्। प्राच्याःप्राणास्तथेंद्राद्या
दक्षिणाश्चयमादयः । प्रतीच्यावरुणाद्यास्तुसोमाद्याउत्तराःस्मृताः । शेषमित्राववाचीनौवींद्रकामावुदक्तनौ ।

षट्प्र० सभार्याःकोणपैःसार्धंचत्वारोदिशिदिश्यपि । संवत्सरस्थोभगवान्वागीरावयनस्थितौ । मासस्थितःसभगवा भाष्यं
॥ ५ ॥ न्पक्षयोर्वाक्कमारुतः। अहोरात्रेतुभगवान्प्राणोह्नयथचवाङ्निशि । दंपत्योर्भगवान्विष्णुर्भार्यास्थातुसरस्वती । प्र० ६
भर्तृस्थःसस्वयंवायुरेवंजानन्विमुच्यतइतिप्रजापतिसंहितायां ॥ प्रश्न०॥१॥ वायुरग्निरित्यत्रभूतवायुरुच्यते ।
प्राणशब्देनप्रधानवायुः ॥ प्रश्न०॥२॥ आत्मतः। परमात्मतः । विष्णोर्वायुःसमुत्पन्नोवायोःसर्वाश्चदेवताः ।
प्राणाद्यास्तान्नयन्प्राणआज्ञापयतिराजवत् । स्वयंचपंचरूपस्सन्दद्यान्मोक्षादिकंप्रभुरितिप्रभंजने ॥ प्रश्न०
॥३॥ रश्मीनामविशेषेपिह्यज्ञदृष्ट्यपेक्षया । सूर्यस्यमंडलंयांतीत्युच्यंतेतददर्शनात् । एवंविष्णोस्तुसामीप्या
द्देवानांसुप्तिगस्यतु । व्यवहाराकरत्वाच्चएकीभावइतीर्यतइतिच । भगवतःशरीरवत्साद्दश्ययुक्तेजीवेसुखंभव
ति । कस्यैतत्सुखंभवतीतिपृष्टत्वात् । नह्यचेतनस्यशरीरस्यसुखंभवति । यस्यात्माशरीरमितिचश्रुतिः।साद्द
श्याद्देहवज्जीवोविष्णोस्तस्यसुखंभवेत् । सुप्तौतस्यसुखार्थंहिभगवान्सुप्तिमानयेदितिच ॥प्रश्न०॥४॥ प्रणवेन
हरिंध्यायन्ब्रह्मलोकंसमेत्यच । ज्ञानंचतुर्मुखात्प्राप्यमुच्यतेनात्रसंशयः ॥ प्रश्न० ॥५॥ कर्मेतिपुष्करःप्रोक्तउ ॥६७५॥
षानामाभिमानिनी । लोकाभिमानीपर्जन्यःस्वाहावैमंत्रदेवता । तपोभिमानीवह्निश्चवरुणोवीर्यदेवता । अ

न्नस्यदेवतासोमोमनोनामानिरुद्धकः। इंद्रियेशाश्चसूर्याद्याश्चक्षुराद्यभिमानिनः। रुद्रोवींद्रःशेषकामौमनस
स्त्वेवदेवताः। श्रद्धेतिवायोःपत्नीस्यात्सर्वेषांप्रभवाप्यया। तस्याश्चकारणंप्राणःसर्वेषामुत्तमोत्तमः। तस्यापीशः
कारणंचवासुदेवःपरोऽव्ययः। नतस्यसदृशःकश्चित्कुतएवोत्तमोभवेत्। तंज्ञात्वामुच्यतेजंतुर्विदित्वैवंपरात्प
रमितितत्त्वविवेके। एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिच। खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधारिणीति
मंत्रोक्तएवक्रमः। नहींद्रियेभ्योमनःपश्चात्। तत्प्राकृश्रुतेश्चेतिभगवद्वचनं। विष्णोःप्राणस्ततःश्रद्धातस्यारु
द्रोमनोभिधः। तस्मादिंद्रस्त्विद्रियात्मातस्यसोमोन्नदेवता। ततश्चवरुणःसृष्टस्तस्मादग्निस्ततोवरः। आकाश
देवताविघ्नस्ततोवायोःसुतोमरुत्। तस्मादग्निःपावकाख्यःप्रथमोग्नेस्सुतस्ततः। ततःपर्जन्यउद्भूतःस्वाहाऽतोमं
त्रदेवता। उदकात्मकोबुधस्तस्याउषानामात्मिकाततः। ततःशनिःपृथिव्यात्माकर्मात्मापुष्करस्ततः। क्रमा
त्प्रत्यवराएतेमुक्ताःसर्वगुणैरपि। नित्यमुक्तस्ततोविष्णुःप्राणादप्युत्तमोत्तमइतिच। समुद्रइत्येवंप्रोच्यते। पुरु
षइत्येवंप्रोच्यते। भिद्येतेतासांनामरूपे। भिद्येतेचासांनामरूपेइत्युक्तत्वात्। अज्ञैरनवगतान्यपिसमुद्रेस्थि
तानांनदीनांविष्णौस्थितानांमुक्तानांचभिन्नान्येवनामरूपाणिसंत्येवेत्यर्थः। नचभेदशब्दोनाशेप्रयुज्यमानः

क्वापिदृष्टः । घटादावपिबहुभावएवभेदशब्दःप्रयुज्यते । नाशस्त्वर्थतएवावगम्यते । नचात्रार्थतोपिनाशोव
गम्यते । नहिनामानिरूपाणिचकपालवद्बहुधाभूतानितिष्ठंति । अतोभिद्येतेइतिपृथक्त्वमेवोच्यते । अरा
इवरथनाभौकलायस्मिन्प्रतिष्ठिताइतिवाक्यशेषाच्च । अतःपुरुषेभिन्नानिनामरूपाणिप्रतिष्ठितानीत्येवार्थः ।
अस्तगमनंत्वादित्यवदज्ञानामविज्ञेयत्वमेव । प्राणादयःकलायस्मिन्मुक्तानित्यंप्रतिष्ठिताः । पृथक्पृथङ्नाम
रूपैर्नमस्तस्मैपरायतइतिसत्तत्त्वे । नामरूपाद्विमुक्तइत्यनेनापिनामरूपाऽमुक्तत्वमुच्यते । विप्रियइत्यादिवत्
नामरूपेअविहायेतिचपूर्वत्र । अनंतंवैनामानंताविश्वेदेवाइतिनामरूपयोरनंतत्वंहिश्रुतिर्वक्ति । यत्रपूर्वेसा
ध्याःसंतिदेवाः । सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः । सोश्नुतेसर्वान्कामान्त्सहब्रह्मणाविपश्चिता । ऋचांत्वः
पोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीष्वित्यादेश्च । अतःसर्वमुक्तेभ्योप्युत्तमोत्तमःपरिपूर्णोनारायणइ
तिसिद्धं । नमोनमोस्तुहरयेप्रेष्ठप्रेष्ठतमायमे । परमानंदसंदोहसांद्रानंदवपुष्मते ॥ प्रश्न० ॥६॥ इतिश्रीम
दानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितंषट्प्रश्नोपनिषद्भाष्यंसंपूर्णं ॥ ७ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ ॥६७६॥

॥ षट्प्रश्नभाष्यंसंपूर्णं ॥